

Жанна Бортнік

Художній час і простір у сучасній українській монодрамі

У статті розглянуто особливості художнього часу й простору сучасної української монодрами як одного з компонентів її жанрового моделювання. Здійснено аналіз часопросторових відношень у цій жанровій моделі кінця ХХ–початку ХХІ ст. на прикладі п'єс сучасних українських драматургів. Зазначено, що «хронотоп кризи та життєвого зламу» в монодрамі розділений на хронотоп суб'єкта та об'єкта. Автори-драматурги вдаються до використання прийому асоціативної ретроспекції, актуалізують властивості людської уяви й пам'яті, тому переносять граничний хронотоп на рівень читацького сприйняття.

Ключові слова: хронотоп, час, простір, монодрама, персонаж, минуле, ретроспекції, оповідь.

Постановка наукової проблеми та її значення. Аналіз досліджень цієї проблеми. Одним із важливих виразників жанру монодрами є хронотоп як сув'язь часу й простору, окреслення специфіки яких дасть можливість простежити за особливостями реалізації автором у жанрі певної моделі світу. Поява наприкінці ХІХ століття самостійного літературного жанру монодрами пов'язана зі змінами в часопросторовому мисленні, для образної характеристики яких скористаємося висловом Л. Шестова (1905 р.): «У героя є минуле – спогади, але немає теперішнього: ані дружини, ані нареченої, ані друзів, ані справи. Він один і розмовляє тільки із самим собою або з уявними слухачами. Тож сцена буде зображати або незалюднений острів, або кімнату у великому багатолюдному місті, де серед мільйона обивателів можна жити так само, як і на безлюдному острові. Відступити назад до людей і суспільних ідеалів героєві не можна. Значить, треба йти вперед до самотності, абсолютної самотності» [9, с. 97]. Тож властивості, напророковані філософом, зрештою закумуляовалися та втілились у хронотопі монодрами як драматичного жанру.

М. Бахтін визначив «хронотоп» як «взаємозв'язок часових і просторових відношень, що художньо засвоєні в літературі» [1, с. 234]. Про хронотопну будову твору, за М. Бахтіним, можна говорити з погляду окремого сюжетного мотиву, авторського стилю, у зв'язку з організацією твору, а також в аспекті його жанрової визначеності. Поява кожного жанрового різновиду, на думку Н. Копистянської, пов'язана зі змінами в часопросторовому мисленні: «Тому при аналізі в цьому аспекті літературного процесу встановлюється взаємозв'язок: хронотоп – жанр – жанрова система – художній напрям, і в зворотній послідовності: естетика напряму – жанрова система – жанр – хронотоп» [6, с. 249]. Драматургічним хронотопом, на думку Р. Козлова, є «художня структура, що охоплює всі часові та просторові елементи драматургічного твору, створюючи таким чином сприятливі умови для розуміння змісту твору та його інтерпретації» [5, с. 60]. Оскільки дія драми розгортається в межах сценічного простору, «тут і зараз», то, як зазначав В. Халізев, є лише одна часопросторова ситуація – сама зображувана дія, а «мовлення тотожне відтворюваній дії» [7, с. 74]. Розширення та звуження базового простору, призупинення або скасування астрономічного часу, зміщення часових і просторових векторів, їх нашарування обмежені в драмі (та мають значно більшу свободу в епічних творах). Натомість у монодрамі, на нашу думку, такі процеси можливі завдяки тому, що розвиток сюжету реалізується розповіддю, монологом персонажа, розрахованого на пам'ять й уяву читача / глядача, на «співавторство, освіченість якого художники ХХ ст. розраховують значно більше, ніж їхні попередники» [6, с. 181].

Мета статті – визначити специфіку художнього часу та простору в монодрамі та розглянути її на прикладі п'єс сучасних українських драматургів.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. У монодрамі, на нашу думку, можна виокремити хронотоп суб'єкта й хронотоп об'єкта. *Хронотопом суб'єкта* (того, хто зображує, описує події) уважатимемо таке поєднання часових і просторових елементів монодрами, що відображає загальний розвиток і розгортання мовленнєвої дії у фізичному світі персонажа, коли його слово тотожне дії, вчинкові. На рівні сюжету хронотоп суб'єкта відповідає лінійній складовій частині. Це «базовий» час і простір, «... які співвідносяться з такими ж об'єктивними формами реального світу» [5, с. 61].

Хронотопом об'єкта монодрами вважаємо часопростір того, що зображується персонажем, про що розповідається в монолозі єдиного суб'єкта дії. Хронотоп об'єкта сформований системою таких елементів висловлювання персонажа, як образи, символи, мотиви-асоціації з часовим та просторовим значенням. На рівні сюжету хронотоп об'єкта відповідає циклічній складовій частині.

Зв'язок хронотопів суб'єкта й об'єкта в монодрамі уможливорює розширення або звуження простору, призупинення, зміщення, нашарування часових векторів, реалізуючи таким чином *межовий хронотоп кризи та життєвого зламу*. М. Бахтін зазначав: «У літературі хронотоп порогу завжди метафоричний і символічний, деколи у відкритій, але частіше в імпліцитній формі» [1, с. 397]. У монодрамах символічна, підтекстова форма хронотопу кризи й життєвого зламу реалізується через замкнений або максимально розширений простір (сам у маленькій кімнаті – сам у світі). Причому хронотоп об'єкта, у якому зупиняється, повертається час і вигадується простір, може розширювати таким чином часопростір суб'єкта до меж Всесвіту, а відкритий простір – звужувати, стискати. Користуючись цитатою з монодрами Л. Чупіс «Танці гончарного кола», можемо означити хронотоп у цьому жанрі так: «...простір поза часом, де час спресовано у мить... болить...» [8, с. 139]. Долання персонажем часопросторових меж набуває смислу переходу з одного внутрішнього стану в інший – від хронотопу суб'єкта до об'єкта, відтак до наступного циклу. Неможливість екзистенційного прориву, переходу за рамки початково заданого в монодрамі часопростору межі унаочнюється хронотопом кінця світу, апокаліпсису.

Хронотоп кризи та життєвого зламу характеризується злитістю, взаємовпливами, переходами й нашаруванням хронотопу суб'єкта й об'єкта та реалізується за допомогою таких прийомів:

1. Автор монодрами створює хронотоп суб'єкта за метонімічним принципом: обирає лише певний час та простір як частину від цілого життя персонажа, зріз дійсності, де, як у фокусі, сконденсовані проблеми людини в її одиничності, нефіксованості, невизначеності.

Хронотоп об'єкта в монодрамі визначається за асоціативним принципом: властива екзистенційній свідомості перервність часу дає можливість обирати для розповіді персонажа певні важливі образи часу та простору, які виокремлюються з-поміж інших, асоціюються з важливими подіями життя. Оповіддю персонажа створюється уявний простір, повертається минуле, ущільнюється, призупиняється біографічний або побутовий час. Визначальну роль у цьому творенні відіграє асоціативна ретроспекція.

2. **Знаки з часопросторовим значенням:** кімната (власна й чужа), сцена, «простір поза часом», вікно, двері, вулиця, телефон тощо – уповільнюють астрономічний час персонажа, утворюють визначальну для хронотопу суб'єкта дії опозицію «свій – чужий».

Хронотоп об'єкта реалізується за допомогою таких знаків, що набувають значення символу важливих для персонажа подій життя, пов'язаних із минулим або бажаних у майбутньому. На рівні хронотопу об'єкта визначальною є категорія часу, при цьому просторові образи стають формою часу, локуси набувають часового значення, наприклад кімната, дитячий майданчик, школа, море, ліс тощо стають для персонажа монодрами символом минулого, дитинства – часу, який не повернути. Соціально-історичний час унаочнюється через локальний простір, який переходить у метафорично-символічний план. Пам'ять та уява персонажа творять часопростір об'єкта – міста, дороги, моря, неба, – які трансформують хронотоп суб'єкта.

3. **Мотиви пам'яті** («пам'ять-покарання», «суд пам'яті», «пам'ять-розрада», «пам'ять-самовикриття», «пам'ять-маска», «пам'ять-пошук свого власного “я”») [6, с. 181] зв'язують часопростори суб'єкта й об'єкта, зумовлюють поступове домінування уявного символічного хронотопу об'єкта, його нашарування на хронотоп суб'єкта або ж узагалі поглинання базового хронотопу суб'єкта. Наприклад, для персонажа в стані кризи реальна кімната через спогади й уяву може поступово перетворитися на корабель, театр, космос із вічним і невимірним часом, простір сцени унаочнює «лабіринти свідомості» в позачасі (Б. Бойчук «Коротка розмова телефоном», О. Танюк «Пост Аріадни», Н. Блок «По колу», Неда Неждана «Голос тихої безодні», Я. Верещак «Третя молитва», К. Бабкіна «Три монологи» та ін.).

4. **Інтертекстуальні зв'язки** є одним із прийомів розширення хронотопу монодрами, які реалізують перетин різних часопросторових координат. Перегуки між творами нашаровують хронотопи тексту монодрами й прототексту, апелюють до читацької освіченості й уяви, дають поштовх до смислоутворення. Чуже слово, яке звучить у п'єсах, стає ще одним зі способів

модельовання хронотопу кризи та життєвого зламу: Ю. Тарнавський «Не Медея», О. Танюк «Безодня кличе безодню», Я. Верещак «Хованка» та ін.

5. Розширення зони ремарки за рахунок епічних або ліричних елементів уможливорює прямий вияв авторської свідомості у процесі модельовання часопростору суб'єкта. Монодрами, у яких місцем дії автор визначає простір сцени, накладають на процес читацької рецепції театральну складову частину, адже створюють у свідомості читача хронотоп уявної присутності на театральній виставі з усіма її невід'ємними елементами (декораціями, глядачами, певним часом спектаклю, часом і місцем у соціокультурному контексті конкретної людини тощо): О. Гончаров «Vita varia est», Л. Денисенко «Плічка», С. Лелюх «Я та Лялька», О. Войтко «Розмова про життя» та ін.

6. Часопросторова організація тексту, яка полягає в його темпоритмі, розміщенні рядками, уключенні елементів графіки, геометричних фігур, малюнків, шрифтів і т. ін. (Б. Бойчук «Коротка розмова на один голос», В. Снігурченко «Грюча», «Північне сяйво», О. Танюк «Пост Аріадни» та ін.).

Розповідь, представлена у формі сповіді або скарги на несправедливість світобудови, вимагає витворення відповідних часопросторових координат життєвого світу особистості, тобто розміщення персонажа у звичне для нього середовище чи обстановку, яка спонукає його до відвертості. Тому центральне місце в структурі замкненого часопростору суб'єкта сучасної монодрами відводиться простору власної Кімнати. Це не Дім, не маленький куточок Дому, не духовний притулок, а «кімната-прихисток», «хованка» (у Ярослава Верещака та Любові Цукор є монодрами з такими назвами). Це закритий, замкнений простір, у якому призупиняється астрономічний час.

В українській монодрамі представлені хронотоп кімнати-хованки та кімнати-в'язниці, ба більше – часто те, що здавалося прихистком може перетворитися на в'язницю. «Коротка розмова на один голос» Богдана Бойчука демонструє *«багатопростірну, багатокімнатну структуру»*, у якій персонаж у процесі мовленнєвої дії поступово переходить «крізь стіни» – від найбільшої кімнати до найменшої, доки не опиняється *«...у маленькій кімнатці / яка немов труна вміщає тільки його тіло / лягає навзнік і кричить / голосу його не чути / руху його не видно / в руках на грудях біліє свічка»* [2, с. 68]. Десь за стіною вирує життя, хтось постійно гримає в стіну, але Мужчина від того почувається ще більш самотнім. Поступове зменшення кімнати в монодрамі є відображенням внутрішнього світу людини, яка перебуває в кризі, її шляху від життя до смерті, – цей час і простір створює вона сама. «Своя кімната» є місцем дії в більшості сучасних українських монодрам: «Синій автомобіль» Я. Стельмаха, «Маленька п'єса про зраду для однієї актриси» О. Ірванця, «Не вірте добродію Кафці» З. Сагалова, «Дикий мед у рік Чорного Півня» О. Миколайчука-Низовця, «З гірчинкою» К. Солов'єнка, «Злодійка» О. Пухонської та ін. Персонаж, розповідаючи, може звузити простір до мінімуму («давлять стіни») і максимально розширити його: від локусу кімнати до хронотопу кінця світу.

Опозиція «свій-чужий» у монодрамі теж може слугувати засобом звуження або розширення часопростору. Наприклад, персонажі монодрам «Мільйон парашутиків» Неди Нежданой й «Recording» Олександра Ірванця примусово перебувають у закритому просторі. Локус чужої кімнати стає «своїм» для героїні п'єси Неди Нежданой. Такий стан уможливорює вміння персонажа увібрати чужий минулий час, перетворити в теперішній і завдяки цьому будувати власне майбутнє. У монодрамі-антиутопії «Recording» О. Ірванця «чужий» часопростір тотожний хронотопові Апокаліпсису з одкровенням і Страшним судом. Призупинення астрономічного часу й безкінечність замкненого простору автор передає в початковій ремарці: *«З глибини темного простору з'являється Старий. Він дуже-дуже старий. Або не дуже. А може, і зовсім не старий»* [4, с. 19]. Закритий бункер, де змушений перебувати персонаж та де зупинився час, символізує світ, що розчавлює, знищує особистість; та саме в такому часопросторі відповідальність за власний моральний вибір людини є ще більш невідворотною й неминучою.

Важливим елементом хронотопу суб'єкта монодрами є локус вікна. У замкненому просторі вікно стає ще одним уособленням межі, порогу, переходу до Світу: *«...відчиняє вікно. Вриваються звуки вулиці...»* [4, с. 5] («Маленька п'єса про зраду для однієї актриси» О. Ірванця). Деталь-вікно в монодрамах створює образ галасливого міста, унаочнює опозицію «свій–чужий». За межами кімнати невпинно біжить час і розгортається чужий, ворожий простір, від якого намагаються сховатися персонажі. Поки не знайдені внутрішні точки опертя, які внесуть у цей світ сенс, він не перестає бути ворожим. Так, для героїні монодрами Неди Нежданой «Мільйон парашутиків», яка змогла

пройти складний процес самоідентифікації, локус вікна перетворився в символ надії, можливості розширити простір, призупинити час.

У творах із відкритим простором й універсальним часом місце дії, вочевидь, стає зображенням часопросторових координат внутрішнього світу особистості: не назване місце і час «події розповідання» в монодрамах «Я прийшов» О. Драча, «По колу» Н. Блок, «Грюча», «Північне сяйво» В. Снігурченка, «Гуцульський рік» В. Портяка, «Третя молитва» Я. Верещака, «Кицька на спомин про темін» Неда Нежданой тощо.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Отже, часопросторова організація сучасної монодрами представляє хронотоп кризи та життєвого зламу. Часопростір монодрами реалізується як взаємозв'язок хронотопів суб'єкта й об'єкта, що уможливорює розширення або звуження простору, призупинення, ущільнення, нашарування часових векторів. Хронотоп об'єкта має властивість накладатися на хронотоп суб'єкта, змінювати або ж узагалі поступово поглинати його. Автори-драматурги вдаються до використання прийому асоціативної ретроспекції, актуалізують властивості людської уяви й пам'яті, а отже, переносять межовий хронотоп на рівень читацького сприйняття. Моделювання хронотопу монодрами відбувається за допомогою образів і мотивів із часопросторовим значенням, розширення зони ремарки, інтертекстуальних зв'язків, особливих форм організації тексту. Топоси кімнати, міста, вулиці, сцени тощо в монодрамі є фоновими, підтекстовими, вони унаочнюють часопросторові координати внутрішнього світу персонажа, межовий хронотоп кризи й життєвого зламу.

Джерела та література

1. Бахтин М. М. Формы времени и хронотопа в романе. Очерки по исторической поэтике / М. М. Бахтин // Вопросы литературы и эстетики: исследования разных лет. – М. : Худож. лит., 1975. – С. 234–407.
2. Бойчук Б. Коротка розмова телефоном / Б. Бойчук // Сучасність. – 1980. – Ч. 3 (231). – С. 11–16.
3. Верещак Я. Хованка [Електронний ресурс] / Я. Верещак // Дніпро. – 2009. – № 8. – С. 131–137. – Режим доступу : <http://kurbas.org.ua/dramlab/vereschak/khovanka.pdf>
4. Ірванець О. Лускунчик –2004 : п'єси, вірші / О. Ірванець. – Київ : Факт, 2005. – 208 с.
5. Козлов Р. А. Художній час та простір у драматургії / Р. А. Козлов // Вісн. Запоріз. держ. ун-ту. Філологічні науки. – 1999. – № 1. – С. 60–63.
6. Копистянська Н. Х. Жанр, жанрова система у просторі літературознавства : монографія / Н. Х. Копистянська. – Львів : ПАІС, 2005. – 368 с.
7. Хализев В. Е. Драма как явление искусства / В. Е. Хализев. – М. : Искусство, 1978. – 240 с.
8. Чупіс Л. Танці гончарного кола / Лидия Чупіс // Танці гончарного кола. – Київ : НЦТМ ім. Л. Курбаса, 2007. – С. 137–175.
9. Шестов Л. Апофеоз беспочвенности : опыт адогматического мышления / Лев Шестов. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1991. – 216 с.

Бортник Жанна. Художественное время и пространство в современной украинской монодраме. В статье рассмотрены особенности хронотопа современной монодрамы как одного из компонентов её жанрового моделирования. Произведён анализ пространственно-временных отношений в этой жанровой модели конца XX–начала XXI вв. на примере пьес современных украинских драматургов. «Хронотоп кризиса и жизненного перелома» в монодраме разделен на хронотоп субъекта и объекта. Авторы-драматурги прибегают к использованию приема ассоциативной ретроспекции, актуализируют свойства человеческого воображения и памяти, поэтому переносят предельный хронотоп на уровень читательского восприятия.

Ключевые слова: хронотоп, время, пространство, монодрама, персонаж, прошлое, ретроспекции, повествование.

Bortnik Zanna. Artistic Time and Space in Modern Ukrainian Monodrama. In this article the chronotope features of modern monodrama as one the components of its genre modeling are considered. The analysis of time and spatial relations in this genre model of the end XX–early XXI century on the example plays of contemporary Ukrainian playwrights. «Time-space and life crises break» Monodramas that time-space is split into subject and object. Authors, playwrights resort to using associative receiving retrospection actualize the properties of human imagination and memory, and then transferred to a boundary-space level reader's perception.

Key words: chronotope, time, space, monodrama, character, past, retrospectives, story.

Стаття надійшла до редколегії
21.10.2016 р.